

РЕАБІЛІТАЦІЯ ПРИЙШЛА ПОСМЕРТНО. (М.Ф.БОЛТЕНКО)

13 січня 1934 р. до ДПУ УСРР у Харкові з'явився середнього віку чоловік, виснажений вигляд якого без зайвих слів свідчив, що сюди його привели надзвичайні обставини. Це був Михайло Федорович Болтенко. Відомий археолог, музеєзнавець, пам'яткоохоронець вже в 20-ті роки він був серед числа найбільш шанованих науковців країни. До нього зверталися за порадою, підтримкою, до його думки прислухалися навіть визнані авторитети. Безпідставні звинувачення у схильності до буржуазної методології в археології, шкідництві на науковій та музейній ниві, що посипалися на адресу М.Болтенка на початку 30-х років, змусили його вдатися до крайнього кроку - звернутися за захистом до органів ДПУ.

Народився М.Ф.Болтенко 2 (14) вересня 1888 року поблизу містечка Осовець, колишньої Гродненської губернії (зараз - територія Польщі). Його батько, Федір Дмитрович, родом з с.Виноградівка на Черкащині, в 1863 р. поступив на службу в царську армію і як військовий топограф прослужив до 1915 р., коли в чині генерал-майора пішов у відставку. В своєму житті Ф.Д.Болтенко, як цього вимагає служба, змінив не одне місце проживання. Разом з ним переїздила і вся сім'я. То ж дитинство Михайла було сповнене батьком незабутніми враженнями від знайомства з різними містами і селами, їх жителями, звичаями, культурою і природою. Особливо запам'яталися з того часу краєвиди і екзотика далекого Сибіру, куди в 1893 р. Федора Дмитровича разом з генерал-лейтенантом Юлієм Олександровичем Шмітом (батьком відомого вченого) направили для виконання топографічних робіт, пов'язаних з будівництвом Великої Сибірської залізниці.

В Сибіру, в Іркутській гімназії М.Ф.Болтенко розпочав середню освіту, яку продовжував згодом в гімназіях Омська та Варшави, а з 1904 р. - Одеси. Навчався він завжди добре. Вистачало часу на заняття в гуртках, а в роки першої буржуазно-демократичної революції ще й на роботу у органах шкільного самоврядування, створених в ряді гімназій Одеси на хвилі загальнодемократичного піднесення в країні.

Закінчивши в 1907 р. Другу Одеську гімназію, М.Ф.Болтенко поступив на історико-філологічний факультет Новоросійського університету. Зроблений ним вибір був не випадковим. Як писав сам Михайло Федорович, він був обумовлений тим надзвичайним враженням, яке склали на нього колекції музею Одеського товариства історії і старожитностей. Особливо вразили юнака унікальні археологічні знахідки з тоді ще напівлегендарних, здавалося, назавжди схованих під товщею часу і землі, давньогрецьких колоній на півдні України. Готуючись прочитати таємничі сторінки їх минулого, М.Ф.Болтенко в університеті опанував програму відразу двох відділів: історичного та класичного. Тож диплом I ступеня, з яким в 1912 р. він закінчив університет, засвідчив його фундаментальну фахову підготовку

не лише з історії, а й мови (окрім російської та української він досить пристойно знав латинську, грецьку, французьку, німецьку, англійську, польську, болгарську) та літератури⁴.

Перші кроки в дослідженні пам'яток античності він зробив уже в студентські роки, опрацьовуючи археологічні фонди Музею Одеського товариства історії і старожитностей. Тут закоханого в античність, цілеспрямованого і наполегливого дослідника помітив відомий археолог професор Е.Р.Штерн, який залучив М.Ф.Болтенка до упорядкування короткого путівника по Музею. Путівник вийшов друком в 1908 р. і до першої світової війни витримав ще три видання, засвідчивши неабиякий науковий потенціал наймолодшого з його співавторів⁵. Помітними були успіхи М.Ф.Болтенка і в опануванні тонкощів польових археологічних досліджень. В 1909-1913 роки він брав участь в розкопках на острові Березані та в стародавній Тірі, якими керував Е.Р.Штерн⁶. За дорученням останнього він наукові щоденники археологічних експедицій, готував плани і креслення розкопів до щорічних друкованих звітів⁷. Цілком заслужено в 1913 р. Михайло Федорович був обраний до Одеського товариства історії та старожитностей, став одним з найбільш активних його членів. Так, на засіданні товариства, що відбулось 12 грудня 1915 р., він виступив з доповіддю «Римський поет про Чорне море („Аргонавтика" Г.Валерія Флакка)"⁸. Цього ж року побачив світ підготовлений за участю М.Ф.Болтенка розширений путівник по музею Товариства. Як і попередній, він також витримав кілька видань⁹.

До лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. М.Ф.Болтенко не брав активної участі у політичному житті. Викладаючи класичні мови в одеських гімназіях Панченка та М'якєнка, він майже весь вільний час віддавав науковим студіям. Не обходив увагою та турботою і сім'ю: дружину Євгенію Пилипівну, з якою побрався на останньому курсі університету, дочок Софію і Любов¹⁰. Однак повавлення самодержавства, загострення соціальних протиріч, наростання кризи в економіці, поразки російської армії на фронтах першої світової війни - ці та інші обставини буревійного 1917 р. змусили Михайла Федоровича замислитись над майбутнім країни, визначити своє місце і роль у його творенні.

Безперечно, на політичних симпатіях М.Ф.Болтенка не могли не позначитися світоглядні орієнтири його батька, який більше п'ятдесяти років прослужив у царській армії. Отже не було нічого дивного в тому, що в квітні 1917 р. Михайло Федорович вступив до кадетської партії, в її Олександровському районному осередку очолив пропагандистську роботу. В 1917 р. від партії кадетів М.Ф.Болтенко балотувався на виборах у Міську Думу, а також працював в дільничій комісії по виборах до Установчих зборів. Від кадетів він був включений також в список «демократичного блоку» на виборах до Одеської Міської Думи в 1919 р.¹¹

В 1934 р. ці факти стануть основними доказами органів ДПУ контрреволюційної сутності М.Ф.Болтенка. По закінченні ж громадянської війни вони, здається, негативним чином на його долю не вплинули. В 20-х роках він викладав історію та мови в П'ятій та Залізничній трудових школах м.Одеси, на загальноосвітніх курсах при міському клубі. Вже в березні 1921 р. як висококваліфікований і вдумливий викладач був запрошений на Одеську губернську нараду робітників освіти. Пізніше брав участь в роботі цілого ряду вчительських конференцій¹².

На початку 1921 р. М.Ф.Болтенко разом з групою одеських вчених (С.С.Дложєвський, Р.М.Волков, Є.О.Загоровський, Ю.Г.Оксман та ін.), раніше тісно зв'язаних з діяльністю Товариства історії і старожитностей, виступив з ініціативою організації Одеського археологічного інституту - вищого навчально-наукового закладу по підготовці фахівців з музеєзнавства та археології. За короткий час науковцями були розроблені відповідні навчальні програми, які отримали схвалення в губвідділі народної освіти та Наркомосвіті УСРР. Вже в липні 1921 р. інститут розпочав свою роботу. Цього року до нього було прийнято 75¹³, а наступного - 68 студентів. Михайло Федорович був серед шістнадцяти викладачів, які забезпечували навчальний процес у вузі¹⁴. Зокрема, він знайомив студентів з археологічними пам'ятками колишнього музею Товариства, асистував професору Б.В.Варнеке на заняттях з античної кераміки, тореутки (мистецтво рельєфної обробки металевих художніх виробів - ред.), архітектури та скульптури¹⁵. Після того, як в кінці 1922 р. Археологічний інститут було приєднано до Одеського інституту народної освіти, М.Ф.Болтенко певний час працював у ньому. А в 1926 р. був обраний професором Одеського державного технікуму кінематографії ВУФКу, в якому читав курси історії матеріальної

культури та мистецтва. Неодноразово він виступав з лекціями і перед широкою аудиторією, певний час, навіть, працював в лекторському бюро губвідділу політосвіти¹⁶.

Той величезний інтерес, який завжди викликали його виступи у слухачів, обумовлювався не лише лекторською майстерністю та глибокою теоретичною підготовкою Михайла Федоровича, а й тим, що вже в 20 -ті роки він зробив ряд археологічних відкриттів, які поставили його ім'я в коло всесвітньовідомих дослідників найдавнішої історії.

З 24 липня по 14 вересня 1921 р. під керівництвом завідуючого археологічним відділом Одеського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини професора Б.В.Варнеке Михайло Федорович здійснив розкопки старовинної стоянки в районі села Усатово. За два місяці археологи відкрили значну частину стоянки (майже в 500 квадратних аршин) території стоянки, виявивши численні знаряддя праці з каменю та біля 10 000 примітивно орнаментованих фрагментів посуду з сірої глини. Аналізуючи знахідки, Б.В.Варнеке датував їх серединою II-I тисячоліть до нашої ери¹⁷. Однак, вже невдовзі, завдяки систематичним дослідженням усатівських пам'яток, М.Ф.Болтенко значно уточнив висновки свого старшого колеги. Йому вдалося переконливо довести, що усатівські знахідки - свідчення існування на півдні України своєрідної археологічної культури, яка знаменувала собою занепад Трипільської культури та виділення кочових племен на межі раннього періоду бронзи, приблизно з початку III тис. до н.е.¹⁸

Багато зусиль М.Ф.Болтенко доклав для повернення до Одеси архіву розкопок, які в 1904-1913 рр. проводив на о.Березань Е.Р.Штерн. В результаті його чотирирічних пошуків, підтриманих Наркоматом зовнішніх справ СРСР та Німецьким археологічним інститутом, архів вдалося відшукати в університеті Галле, ректором якого до дня своєї смерті в 1924 р. був Е.Р.Штерн.

13 жовтня 1928 р. в представництві Наркомату зовнішніх справ СРСР в Одесі архів Е.Р.Штерна було передано М.Ф.Болтенку. Незабаром він отримав листа від професора Роденвальда, в якому останнім висловлювалась надія, що передача документів Е.Р.Штерна його вихованцю сприятиме продовженню археологічних розвідок античного поселення на острові¹⁹.

Всесвітньовідомі вчені не помилилися. З 1924 по 1931 р. М.Ф.Болтенко керував розкопками на о.Березані²⁰. Вони стали можливими виключно завдяки самовідданості Михайла Федоровича та його однодумців. Достатньо сказати, що у користуванні експедиції, яка відправилась на острів у 1927 р., був лише один намет, під який у непогоду ховали археологічне обладнання та знахідки. Самі ж дослідники знаходили притулок у вцілому на острові бліндажі²¹.

В результаті досліджень був зібраний цінний матеріал, який дав змогу Михайлу Федоровичу по-новому підійти до історії о.Березань, його заселення греками, часу виникнення грецького поселення та його долю після того, як головним центром грецької торгівлі стала Ольвія.

Чимало зробив М.Ф.Болтенко і для дослідження Ольвійських пам'яток. В 1924 р. і 1925 р. він взяв участь у розкопках цього давньогрецького міста, яким керував Б.М.Фармаковський. За його пропозицією підготував до друку збірки про пам'ятки античності з колекцій Ермітажу, за що був відзначений Російською Академією історії матеріальної культури.

В 1928-1929 рр. Михайло Федорович в зв'язку з хворобою начальника ольвійської археологічної експедиції С.С.Дложевського практично керував її роботою, а в 1931-1932 роках вже офіційно, відповідно до наказу НКО УСРР, очолив археологічні розкопки в Ольвії. Він залучив до них ленинградських вчених І.Мещанінова, Т.Кніповича, В.Баранцевича з Миколаєва, Ф.Мовчанівського з Бердичева²², що, безперечно, позитивно вплинуло на результати археологічного дослідження Ольвії.

З метою глибокого і всебічного вивчення археологічних пам'яток Південної України М.Ф.Болтенко на початку 30-х років обґрунтував проект утворення в Одесі спеціалізованого комбінату Чорноморських археологічних експедицій. Проект отримав цілковите схвалення з боку сектора науки Наркомосвіти УСРР, який доручив очолити комбінат Михайлові Федоровичу. Він же безпосередньо керував роботою Усатівської, Ольвійської, Березанської археологічних експедицій, що входили до комбінату²³.

Як один з провідних археологів України та талановитий організатор наукових досліджень М.Ф.Болтенко в квітні 1925 р. був запрошений на Всеукраїнську археологічну нараду у Києві. В лютому

наступного року його обрали дійсним членом Трипільської комісії Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН²⁴. На прилюдних засіданнях Комітету він неодноразово виступав з науковими доповідями про результати своїх досліджень²⁵. Серед небагатьох радянських вчених М.Ф.Болтенко в 1927 р. був обраний дійсним членом Німецького археологічного інституту²⁶. В 1928 р. він отримав персональне запрошення на міжнародний конкурс істориків в Оксфорді, в 1929 р. - археологічний в Барселоні та святкування 100-літнього ювілею Німецького археологічного інституту в Берліні, в 1932 р. - на з'їзд протоісториків у Лондоні²⁷. Таким чином, досягнення М.Ф.Болтенка у вивченні археологічних пам'яток Півдня України знайшли належну оцінку наукових кіл не лише СРСР, а й за кордоном.

Не менш високим у 20-ті роки був авторитет М.Ф.Болтенка і серед музейних працівників. Зайнявши 15 січня 1921 р. посаду вченого хранителя Одеського історико-археологічного музею (колишній музей Одеського товариства історії та старожитностей) М.Ф.Болтенко спільно з директором С.С.Дложевським та співробітниками К.М.Мілесавлевичем і О.Н.Драгоєвим, по суті повернули його до життя. За короткий час їм вдалося відновити розгромлені білогвардійцями у роки громадянської війни експозиції музею, поповнити їх новими матеріалами, в тому числі і з розкопок М.Ф.Болтенка²⁸. Закономірно, що саме він очолив в музеї відділ рабовласницького суспільства. Не було випадковим і відкриття в середині 20-х років при Одеському історико-археологічному музеї аспірантури по підготовці наукових і музейних спеціалістів з античної археології та мистецтва²⁹. Керуючи роботою аспірантів, М.Ф.Болтенко щедро ділився своїм багатющим досвідом, знаннями. Він брав участь в роботі Одеської губернської конференції музейних працівників (1925), Всеукраїнської музейної наради при НКО УСРР в Харкові (1926 р.)³⁰. На початку 1929 р. вчений був включений до складу паритетної комісії по обміну культурними цінностями між РРФСР та Українською СРР³¹, а в грудні 1930 р. - запрошений на I Всеросійський музейний з'їзд, який відбувся у Москві³².

На початку 30-х років співробітникам Одеського історико-археологічного музею довелося вирішувати складне завдання перебудови експозиції. Відповідальні обов'язки покладалась на М.Ф.Болтенка, який очолив музей у відповідності з розпорядженням сектора Науки НКО УСРР від 5 листопада 1930 р.³³ Незважаючи на обмежені штати, постійні затримки з виплатою коштів на наукову і господарську роботу, в 1932 р. перебудова експозиції музею була завершена і він гостинно відчинив свої двері відвідувачам.

Здобувши вже в 20-ті роки вагомі результати в дослідженні археологічних пам'яток Південної України, М.Ф.Болтенко чимало зробив для згуртування їх справжніх поціновувачів навколо утвореної в 1923 р. Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. В Комісії він спочатку виконував обов'язки секретаря, а згодом став заступником голови археологічної секції, яка вже на жовтень 1925 р. налічувала 26 чоловік - колишніх членів Одеського товариства історії та старожитностей, професорів вузів Одеси, археологів, дослідників рідного краю з інших міст³⁴. За участю Михайла Федоровича в 1923 р. археологічна секція розробила «Програму для збирання відомостей про пам'ятки місцевої старовини». Розповсюджена серед студентів Одеського ІНО та сільськогосподарського інституту, слухачів губернських курсів по перепідготовці учителів, вона стала в нагоді у виявленні та збереженні нових археологічних об'єктів. Цьому ж сприяв і виступ М.Ф.Болтенка в 1925 р. на Одеській губконференції музейних працівників з доповіддю «Охорона пам'яток старовини й археологічні екскурсії»³⁵.

Від Комісії краєзнавства Михайло Федорович в 1926 р. був делегований до Одеської крайової комісії охорони пам'яток культури, в якій працював спільно з С.С.Дложевським, О.О.Зейлігером, Ц.С.Ємським, А.І.Посоховим, О.О.Рябініним, М.В.Замечком, В.І.Смирновим, О.М.Дерibasом та ін. І тут він неодноразово підіймав питання про охорону археологічних пам'яток краю³⁶.

В травні 1929 р. як представник Крайової комісії М.Ф.Болтенко взяв участь в роботі першого пленуму Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК). На засіданні бюро УКОПК вчений вніс слушні і обгрунтовані пропозиції щодо поліпшення діяльності крайових інспектур, залучення до пам'ятоохоронної роботи краєзнавчих об'єднань, сільських хат-читалень та комсомольських осередків, поставив питання про необхідність пропаганди історико-культурної спадщини України.

Цілком своєчасними були і його думки щодо організації контролю за ремонтом, реставрацією архітектурних об'єктів з боку органів освіти, необхідності цілеспрямованих заходів по збереженню археологічних пам'яток Березані і Усатова³⁷. Більшість з них знайшли своє відображення в прийнятті пленумом УКОПК постанові, а Михайло Федорович був обраний до складу Комітету. Він брав участь в роботі його другого (1930 р.) та третього (1931 р.) пленумів. Залишився членом Комітету і після оновлення його складу в середині 1933 р.³⁸

Суспільно-політична ситуація, що склалася на той час на Україні, навряд чи надихала Михайла Федоровича на активну творчу роботу. Він не міг, зокрема, зрозуміти мотивів і методів здійснення масової колективізації, інших тогочасних починань. Так, на початку 1931 р. в розмові зі своїм аспірантом Є.П.Болен-де-Баллю М.Ф.Болтенко говорив, що за його спостереженнями на селі «дійсно становище ахове - складається враження, що маєш справу з владою, яка лише і займається шкідництвом».

Особливо хвилював М.Ф.Болтенка курс вищого державно-партійного керівництва країною на «більшовизацію» наукових осередків, який супроводжувався, часто на шкоду справі, заміною безпартійних фахівців на молодих і не завжди належним чином підготовлених вчених-комуністів чи комсомольців. «Я не знаю, - говорив він у травні 1931 р., - що буде в майбутньому з науковими закладами. Зараз всюди у нас в СРСР спостерігається тенденція всі посади заміщати зовсім погано кваліфікованими людьми і не тому, що немає кадрів, а просто якась система. Якщо ж вже де-небудь є кваліфіковані працівники, то їх або знімають, або заарештовують»³⁹.

Очевидно, вже тоді в душі Михайла Федоровича зародилося відчуття, що і йому не уникнути подібної долі. Принаймні, все частіше він чув докори з приводу свого колишнього членства в кадетській партії. Гострій і необгрунтованій критиці піддавався вчений в 1931 р. під час галасливих кампаній «самовикриття» старих спеціалістів. В 1931 р. до Одеського відділу ДПУ надійшов лист, автор якого, навівши «докази» шкідництва Михайла Федоровича на терені археології, пропонував «слідчим органам терміново зайнятися справою Болтенка і компанії, що становить серйозну політичну небезпеку на науковому фронті України. Оскільки ж, - продовжував він, - Болтенко не може діяти в єдиному числі, то слід звернути особливу увагу на окремі наукові організації України, як наприклад ВУАК (Всеукраїнський археологічний комітет), ВУАН (Всеукраїнська академія наук), де, очевидно, ще до цих пір збереглися залишки «СВУ»⁴⁰. Нарешті, не могли обійти М.Ф.Болтенка і відверті звинувачення ВУАКу, членом якого він залишався на початок 30-х років, у буржуазному націоналізмі, ідеалізації патріархальщини, тощо.

Все це мало своїм наслідком увільнення М.Ф.Болтенка в 1932 р. з посади директора, а в середині 1933 р. і з заступника директора музею по науковій частині. Вражений такою несправедливістю, він спішно виїхав до Харкова - сподівався знайти забуття і заспокоєння в роботі науково-дослідного інституту історії культури України ім.Багалія, завідуючим сектором рабовласницького суспільства і відділу археології якого по сумісництву працював з 1932 р. Однак, натомість змушений був відшукувати докази своєї лояльності до Радянської влади під час чергового спалаху кампанії по «самовикриттю». І знову - недовіра. Причому з боку таких же як і він співробітників інституту, результатом чого став наказ його директора від 23 грудня 1933 р. про увільнення М.Ф.Болтенка⁴¹. Так вчений зі світовим іменем став безробітним.

Щоб зрозуміти весь трагізм ситуації, в якій він опинився, слід додати, що саме в цей час органи ДПУ УСРР провели масові арешти серед науковців і музейників Харкова, знайомих Михайла Федоровича, які могли, хоча б добрим словом, підтримати його у лиху годину. Не випадково в 1949 р., повертаючись до подій шістнадцятирічної давності, він пише: "я в умовах України 1933-1934 років опинився у становищі мухи в закоркованій пляшці"⁴². Прагнучи знайти вихід з кола безпідставних переслідувань і звинувачень, Михайло Федорович звернувся за захистом до ДПУ УСРР. Там досить уважно вислухали його пояснення про ситуацію, що склалася на ниві музейного будівництва та археології і, заспокоївши, відпустили. Однак вже невдовзі все стало на свої місця. 20 січня 1934 р. до ДПУ УСРР надійшла телеграма з Одеси, в якій пропонувалось заарештувати М.Ф.Болтенка за підозрою в шпигунстві.

Викликаний на допит Михайло Федорович, не приховуючи нічого, розповів про свої зв'язки з вченими Німеччини. Власне, і приховувати було нічого - серед науковців вони були добре відомі. Однак уява слідчих вже малювала зовсім іншу картину. «Безперечно, Болтенко являє собою досить солідну фігуру і повинен викрити серйозну контрреволюційну і розвідувальну роботу», - читаємо у записці ДПУ УСРР, у супроводі якої 28 січня 1934 р. Михайло Федорович був під вартою відправлений до Одеського об'єднання ДПУ⁴³.

Вже 29 січня за ним зачинилися двері 51 камери 4-го корпусу Одеської тюрми, а незабаром розпочалися і допити. Слідчих, здавалося, зовсім не цікавила тема шпигунства. Вони більше прагнули перекопати М.Ф.Болтенка в його належності до контрреволюційної організації музейників. Сприймаючи такий поворот справи як порятунок для себе, М.Ф.Болтенко погодився з версією слідства, що з 1921 р. він входив в ядро підпільної організації, яка згодом діяла під прикриттям Одеської комісії краєзнавства та була зв'язана з СВУ. Погодився і з тим, що в 1925 р., під час Всеукраїнської наради археологів, організація увійшла в «блок українських націоналістів і великоросійських білогвардійських елементів» і спільно з ними прагнула повалити Радянську владу та встановити на Україні буржуазно-демократичну парламентську республіку⁴⁴.

Змусивши М.Ф.Болтенка в середині березня 1934 р. підписати більшість сфабрикованих протоколів допитів (залишився непідписаним без дати протокол свідчень на О.К.Тахтаю), про нього, здавалось, забули. Принаймні, так думав Михайло Федорович. Однак, 3 квітня 1934 р. слідчий, викликавши М.Ф.Болтенка на допит, запропонував йому дати щиріші серйозні власноручні свідчення про шпигунську діяльність на користь Японії. Справа пішла по новому колу.

Тут слід зазначити, що Михайло Федорович нерідко ділився з близькими і друзями своїми дитячими враженнями від Далекого Сходу. До того ж до них постійно повертали картини з краєвидами Сибіру, Китаю, Японії, деякі інші екзотичні речі, придбані батьком Михайла Федоровича під час служби на Далекому Сході. Слідкував він і за сучасними подіями, що там відбувалися. Досліджуючи минуле Північного Причорномор'я, цікавився старожитностями Далекого Сходу. Тому, коли в Одесі виникла філія Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців, М.Ф.Болтенко в 1926 р. став її членом, а в 1928 р. був запрошений на 17-й міжнародний конгрес сходознавців у Оксфорді виступити з доповіддю «Трипільська культура на Україні»⁴⁵.

Про цей факт широко сповістили одеські газети. Очевидно, саме він привернув увагу японського консула в Одесі Шимадо, який почав запрошувати Михайла Федоровича на офіційні прийоми, декілька разів бував у нього вдома, заходив до музею.

Цілком закономірно зв'язки М.Ф.Болтенка з співробітниками японського консульства зацікавили працівників Одеського ДПУ. В 1928 р. ними була зроблена відповідна перевірка, в ході якої з'ясувалось, що стосунки М.Ф.Болтенка з консулом обмежуються виключно колом наукових інтересів вченого. Вважаємо, заслуговує на увагу оцінка, яку в травні 1928 р. дали М.Ф.Болтенкові співробітники Одеського ДПУ: «будучи спеціалістом з археології, водночас володіє широкою загальною освітою, що дає йому можливість при спеціальних дослідженнях робити досить цінні в науковому відношенні висновки»⁴⁶. Як бачимо, оцінка цілком об'єктивна. Однак то було в 1928 році. В 1934 р., вже за нових обставин, ті ж співробітники Одеського ДПУ пропонували М.Ф.Болтенкові спростувати її власноручними свідченнями.

Невідомо скільки разів М.Ф.Болтенко сідав за стіл в кабінеті слідчого чи в слідчій камері, щоб виконати це завдання. В його слідчій справі збереглося три варіанти власноручних свідчень про зв'язки з японцями. Жоден з них, проте, фактів шпигунства не мав. Тому у звинувачувальному висновку основна увага приділялась викладу і трактовці фактів членства М.Ф.Болтенка в кадетській партії та його «контрреволюційної» діяльності на науковій і музейній ниві. Вони ж, начебто, свідчили, що М.Ф.Болтенко «будучи за своїми політичними переконаннями реакціонером і контрреволюційно спрямованою особою, був одним з організаторів, а згодом і керівників Одеського філіалу контрреволюційної організації музейних працівників, основною метою якої була організація насильного повалення Радянської влади шляхом збройного повстання». Саме, щоб наблизити цей момент, М.Ф.Болтенко, начебто,

формував з антирадянських елементів штати співробітників музею, гуртував їх навколо себе, протягом ряду років займався шкідницькою діяльністю в галузі музейної роботи і археології⁴⁷. Той внесок у розвиток археологічної науки і музейної справи республіки, який зробив М.Ф.Болтенко у 20-ті роки, як бачимо, до уваги не брався.

Не виключено, що про нього згадав прокурор м.Одеси, який не погодився з пропозицією слідства про п'ятирічне ув'язнення М.Ф.Болтенка і запропонував обмежитися трирічним терміном його ув'язнення в концтаборі. Однак судова трійка при колегії ДПУ УСРР солідаризувалася з слідством. П'ять років виправно-трудова таборів - таким був її вирок від 25 травня 1934 р.⁴⁸

За іронією долі відбувати покарання М.Ф.Болтенко був відправлений 13 червня 1934 р. на Далекий Схід. 26 липня 1934 р. він прибув на пересильний пункт «Світлагу» у Владивостоці, звідки 24 грудня цього ж року був переведений до Інвалідного бараку на Фірсовому Мисі, а згодом - до Середньобільського радгоспу Дальлагу НКВС. Підставою для цього послужило значне погіршення здоров'я Михайла Федоровича, який, отримавши другу групу інвалідності, підпадав під дію циркуляру НКВС СРСР та Прокурора Союзу РСР від 21 вересня 1936 р. про можливість умовно-дострокового звільнення з місць ув'язнення тяжко хворих.

В кінці 1936 р. М.Ф.Болтенко звернувся з відповідною заявою до УДБ НКВС СРСР. Однак відповідь на неї давали вже співробітники УДБ НКВС СРСР, які на початку 1937 р. вели слідство у так званій справі «Восток» - шпигунської організації, до числа членів якої, очевидно, планувалось зарахувати і М.Ф.Болтенка. Лише важкий стан здоров'я Михайла Федоровича не дозволив доставити його в Київ, як того вимагали слідчі. Яка доля чекала б на нього в разі виконання їх вимог, здогадатися неважко. Тому, навіть, з деяким полегшенням М.Ф.Болтенко зустрів висновок УДБ НКВС УРСР від 14 липня 1937 р. про неможливість його дострокового звільнення. Після того пройшов ще табори Піри, Новорічний табірний пункт, з якого 28 січня 1939 р., рівно через п'ять років після арешту, вийшов на волю⁴⁹.

Відразу повернутися до Одеси йому не дозволили. Оселився неподалік від міста - в селі Березівці. Однак, невдовзі був запрошений консультантом, а потім і вченим секретарем Одеського історико-археологічного музею, очолив ділянку «Великий Куяльник» Усатівської археологічної експедиції. З 1 вересня 1939 р. почав викладати в Одеському державному університеті.

Після віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР М.Ф.Болтенко разом з сім'єю був евакуйований до Куйбишева. Працював рахівником в приміському колгоспі «Червоний Чир» в с.Ново-Максимівка, в липні 1942 р. за нової евакуації потрапив в с.Ново-Київка Халімавського району Чкаловської області, де до вересня 1943 р. викладав у місцевій школі. Лише влітку 1943 р. йому вдалося розшукати Одеський університет, який знаходився в містечку Байрам-Алі у Туркменії. У вересні 1943 р. виїхав туди і М.Ф.Болтенко.

Повернувшись в 1944 р. разом з університетом до Одеси, Михайло Федорович активно включився в процес відродження навчальних закладів і музейних установ міста. Обіймаючи посаду доцента Одеського університету, читав курси стародавньої історії, основ археології і етнографії, грецької мови, керував підготовкою аспірантів. Одночасно докладав багато зусиль для відновлення і вдосконалення експозицій Одеського історико-археологічного музею.

Плідно працював Михайло Федорович у повоєнні роки і на науковій ниві. В лютому-березні 1945 р. за персональним запрошенням АН СРСР з правом вирішального голосу він взяв участь у роботі Всесоюзної археологічної наради у Москві 50. В 1946-1948 рр. здійснював розкопки в Усатово, в 1946-1951 рр. - досліджував археологічні пам'ятки Березані. За їх результатами опублікував більше десятка робіт, які й сьогодні привертають увагу дослідників прадавньої історії Північного Причорномор'я⁵¹.

До останніх своїх днів (помер 6 травня 1959 р.) М.Ф.Болтенко ніс тягар несправедливого вироку. В 1949 р. в заяві на ім'я Голови Президії Верховної Ради УРСР М.С.Гречухи Михайло Федорович просив переглянути його справу і зняти судимість. Управління МДБ Одеської області підтримало це клопотання. Однак, Особлива нарада при МДБ СРСР 20 вересня 1950 р. відмовила М.Ф.Болтенкові в реабілітації. І лише 26 січня 1990 р. згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. несправедли-

вий вирок судової трійки Колегії ДПУ УСРР від 25 травня 1934 р. щодо Михайла Федоровича Болтенка було відмінено. І хоч він не дожив до цього дня, його дочекалася третя, наймолодша з дочок Михайла Федоровича, яка й отримала 26 січня 1990 р. посвідчення про посмертну реабілітацію батька, ім'я якого золотими літерами вписано в історію не лише радянської, а й світової науки.

1. Архів УКДБ по Одеській області.- Спр.23136. Т.2.- Арк.357 ЦДАЖР УРСР.- Ф.166, оп.12, спр.707.- Арк.4.
2. Михайло Федорович Болтенко: некролог// Праці Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова. Т.149. Серія історичних наук. Випуск 7. Археологічний збірник. Ч.1.- Одеса, 1959.- С.173. 3 ЦДАЖР УРСР.- Ф.166, оп.12, спр.707.-Арк.4.
4. Там же.- Арк.1,4.
5. Див.: Краткий указатель Музея Одесского Общества и Древностей.- Одесса, 1908.- С.16-58, 92-109, 118-129 (Перевидання 1909,1911,1913 років).
6. Славин А.М.Михаил Федорович Болтенко.1888-1959 гг.// Краткие сообщения института археологии АН УССР.- К.:1960,- Вип.10.-С:144:
7. Архів УКДБ по Одеській області.- Спр.23136.- Т.2.- Арк.25.
8. Римский поэт о Черном море ("Аргонавтика" Г.Валерия Флакка). Приложение к протоколу 442 заседания Одесского общества истории и Древностей, 12 декабря 1915 г.- С.8-9.
9. Краткий указатель Музея Одесского общества истории и Древностей (переработанное и расширенное издание).-Одесса, 1915.-С75-51, 75-83, 93-104 (Повторено в 1916; 1919 рр.).
10. ЦДАЖР УРСР.- Ф.166, оп.12, спр.707.- Арк.2.
11. Архів УКДБ по Одеській області.-Спр.23136.- Т.1.-Арк.ІІ.
12. ЦДАЖР УРСР.- Ф.166, оп.2, спр.707.- Арк.1-2.
13. Боровой С.Я. Одесский археологический институт// 150 лет Одесскому археологическому музею АН СССР. Тезисы докладов юбилейной конференции.- К., 1975.- С.5-7.
14. Наука на Украине.1922.- N 4.- С.372-373; ЦДАЖР УРСР.- Ф.166.- оп.2, спр.1107.- Арк.2.
15. Там же.- Спр.1157.- Арк.3,5.
16. Там же.- Оп.12, спр.707.- Арк.2,4.
17. Центральний державний архів РРФСР.- Ф.2307, оп.3, спр.359.- Арк.38.
18. Див. Михайло Федорович Болтенко: некролог.- С.173.
19. Архів УКДБ по Одеській області. Спр.23136.- Т.1.- Арк.88-89. ЦДАЖР УРСР.- Ф.166, оп.6, спр.7656.- Арк.4.
20. Славин Л.М.Михаил Федорович Болтенко. 1888-1959 гг.- С.145.
21. Архів УКДБ по Одеській області.- Спр.23136.-Т.1.- Арк.134-135; Т.2.- Арк.15.
22. Там же.- Т.2.- Арк.15,26,27; ЦДАЖР УРСР.- Ф.166, оп.12, спр.707.-Арк.4.
23. Там же.- Оп.9, спр.1503.- Арк.28.
24. Там же.- Оп.12, спр.707.- Арк.2.
25. Хроніка археології та мистецтва.- 1931.- N 3.- С.84; Науковий архів Інституту археології АН УРСР.- Ф.ВУАК.
26. ЦДАЖР України.- Ф.166, оп.9, спр.1490.- Арк:159 зв.; спр.1510.- Арк.24; Архів УКДБ по Одеській області.- Спр.23136П.-Т.2.-Арк.24.
27. Там же.- Арк.25.
28. ЦДАЖР України.- Ф.166, оп.12, спр.707.- Арк.2; Синицын М. Развитие археологии в Одессе// Записки Одесского археологического общества.- Одесса, 1960.- Т.1(34).- С.11.
29. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток.- К., 1989.-С.166.
30. ЦДАЖР України.- Ф.166, оп.12, спр.707.- Арк.2,4; Відчит про діяльність Одеського державного історико-археологічного музею за 1926 рік.- Одеса,1927.- С.6-7.
31. Архів КДБ по Одеській області.-Спр.23136.- Т.2.-Арк.24.

32. ЦДАЖР України.- Ф.166, оп.9, спр.1478.- Арк.72.
33. Там же.- Спр.1503.- Арк.1.
34. Синицын М. Указ.соч.-С.11; Борьба классов.-1924.-N 1-2.- С.382-383,ВР ЦНБ АН України.- Ф.Х, спр.11752.-Арк.1.
35. Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при ВУАН.- 1923.- N 1.- Додаток !6"; 1925.- N 2-3.- С.2.
36. Відчит про діяльність Одеського історико-археологічного музею за 1926 рік.- С.6; ЦДАЖР України.- Ф.166, оп.6, спр.9407.- Арк.146-146а, 188.
37. Там же.- Спр.9387.- Арк.489.
38. Там же.- Ф.1, оп.7,спр.95.-Арк.1; Ф.166, оп.9, спр.1493.- Арк.49.
39. Архів КДБ по Одеській області.-Спр.23136.- Т.2.- Арк.9-10
40. Там же.- Арк.15-16.
41. Там же.- Арк.139-142.
42. Там же.- Арк.142.
43. Там же.- Арк.1,3,4,6,8,9; Т.2.- Арк.41.
44. Там же.- Арк.11-15.
45. Там же.- Арк.76-85; Відчит про діяльність Одеського історико-археологічного музею за 1926 рік.-С.6.
46. Архів КДБ по Одеській області.- Спр.23136.- Т.1.-Арк.5.
47. Там же.- Арк.63-70.
48. Там же.- Арк.86.
49. Там же.- Т.2.-Арк.31-34.
50. Там же.
51. Михайло Федорович Болтенко: некролог.- С.173-175.